

Qalatəpə şəhər yerinin orta əsr metal məmulatı haqqında

Vüsal Əliyev

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutu

E-mail: yusalalieff@gmail.com

Açar sözlər: Qalatəpə şəhər yeri, orta əsrlər, sənətkarlıq, inşaat sənəti, dəmirçilik

Son illər geniş arxeoloji tədqiqatlara cəlb olunmuş abidələrdən biri də Qalatəpə antik və orta əsr şəhər məskənidir. Abidə Aşağı Qarabağda – Mil düzündə, Ağcabədi rayonu ərazisində, Qarqarçayın Azərbaycanın qədim suvarma sistemlərindən olan Gavurarxla kəsişməsində, strateji təbii yüksəklik üzərində yerləşir. Paytakaran-Beyləqan və Bərdə arasındakı bu məntəqədə antik müəllif Strabon Ayniana-Enian şəhərinin (Strabo, XI, VII, 1; XI, XIV, 14), orta əsr müəllifləri isə (əl-Kufi, əl-İstəhri, İbn Havqəl, Yaqut əl-Həməvi və b.) Yunan şəhərinin olması haqqında məlumat vermişlər (1, s. 59-61; 2; 3, s. 91, 94, 136).

Qalatəpə şəhər yeri və onun ətrafındakı antik nekropolda XIX əsrin sonlarında E.Resler, XX əsrin 20-ci illərində Ə.Ələkbərov, 70-ci illərində isə F.Osmanov tərəfindən kəşfiyyat səciyyəli yoxlama qazıntı işləri aparılmışdır. 2008-ci ildən abidədə başlanan arxeoloji qazıntılar sonrakı 10 ildə də davam etdirilmişdi. Araşdırmalar zamanı abidənin üst qatında orta əsrlərə – IX-X və XI-XIII əsrlərə aid zəngin mədəni təbəqə aşkar edilmiş, çiy və bişmiş kərpicdən tikili, o cümlədən qala divarlarının qalıqları, təndir və təsərrüfat quyuları açılmış, daş alətlər, şirli və şirsiz saxsı qablar, şüşə və metal məmulatı nümunələri əldə edilmişdir. Bu tapıntılar şəhər yerində kifayət qədər intensiv həyatın olmasından, sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafından xəbər verir. Sözsüz ki, yaxınlığında yerləşən və orta əsrlərin ən böyük şəhərlərindən biri olan Beyləqanın da bu şəhər məskəninə təsiri az olmamışdır. XI-XIII əsrin əvvəllərində Beyləqanda metalışləmə sənətinin inkişafından danışan Q.M.Əhmədov qeyd edir ki, bu dövrdə metalın emalı artır, qara və əlvan metallardan hazırlanmış alət, silah, bəzək və digər şeylərin sayı çoxalır, məhsulun çeşidləri müxtəlifləşir, keyfiyyəti isə getdikcə yaxşılaşır, yeni texniki üsullardan istifadə olunur (7, s. 52). Orta əsr şəhərlərindəki dəmirçixanalarda çoxçeşidli məmulat istehsal edilirdi. Onların arasında əmək alətlə-

ri cəmiyyətin istehsal imkanlarını, texniki inkişaf səviyyəsini daha qabarıq əks etdirdiyindən xüsusi önəm kəsb edir (5, s. 105).

Qalatəpənin orta əsr təbəqəsindən rast gəlinən, hələlik çeşidləri o qədər də geniş olmayan metal məmulatı xammala görə dəmir və tunc əşyalar olmaqla iki qrupa ayrılır. Dəmir əşyalar, əsasən, əmək alətlərindən (bıçaq, oraq və s.), qismən silah nümunələrindən (məsələn, ox ucu) ibarət olduğu halda, tunc əşyalar bəzək nümunələrindən (üzük, düymə) ibarətdir. Bundan başqa, misdən olan bir neçə sikkəni də metal məmulatı sırasına daxil etmək olar.

Qalatəpə qazıntılarından əldə olunan dəmir əşyalar sırasında mıxlara daha çox təsadüf olunur (8, s. 228, 229). Ümumiyyətlə, qazıntılar zamanı, demək olar ki, bütün orta əsr abidələrindən müxtəlif ölçülü dəmir mıxlara rast gəlinmişdir. Məsələn, son illər geniş tədqiqatlar aparılan Şəmkir şəhər yerindən aşkar olunan dəmir inşaat materialları arasında belə nümunələr kütləvi tapıntılardanır (6, s. 271). Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metal işləmə sənətini tədqiq etmiş F.İbrahimov metal mıxları başlıqlarını formasına görə üç qrupa ayırır: 1. Dairəvi başlıqlı; 2. Birçixıntılı; 3. İki tərəfə çıxıntısı olan mıxlar. Birinci qrupa daxil olanlar əksəriyyət təşkil edir, eyni zamanda onlar həm də iri ölçülü olmaları ilə də fərqlənirlər (12, s. 56). Bununla yanaşı, bütün tipləri birləşdirən orta qəhətlər də vardır: Onların hamısı baş tərəfdən uca doğru getdikcə nazildir. En kəsikləri dairəvi və dördkünc şəkilədir. Bunlardan birincisinə aid nümunələr daha çoxdur. F.İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, mıxların müxtəlif formada və ölçüdə olması onların, heç şübhəsiz, ayrı-ayrı məqsədlər üçün hazırlandığını göstərir (12, s. 57) Müxtəlif ölçüyə malik (3,7 sm, 5,5 sm, 9 sm və s.) mismar və ya mıxlara, demək olar ki, Qalatəpə şəhər yerində II qazıntı sahəsinin bütün kvadratlarında – orta əsrlərə aid təbəqələrdə (daha çox 0,6-0,7 m dərinlikdən) rast gəlinmişdir (şəkl. 1-7). Bəzilərinin üzərində ağac qalığının izləri var (10, XXXIII tablo, 4; 11, s. 11, XXVII tablo, 1). Baş hissəsi qopmuş bir dəmir mıxın üç hissəsi digərlərindən fərqli, nadir formaya malikdir – haça, yaxud iki dişlidir (şəkl. 4). Onun uzunluğu 5,5 sm, kəsikdə diametri 0,7 sm-dir.

Böyük ölçülü dəmir mismarlardan birinin qalmış uzunluğu (ucu azca sınıb) 9 sm, qalın yerində en kəsiyi 1,5 sm-dir. Onun baş hissəsi kəsikdə uzunsov – oval şəkilədir (şəkl. 6). Başqa bir dəmir əşyanın baş hissəsi də çox güman ki, iri dəmir mıxa məxsusdur (11, XXVII tablo, 5). Onun üstədən küp hissəsinin diametri 3 sm-ə yaxındır. Aşağıda – “çiyin” hissədə isə diametri 1-1,5 sm-dir. Uzunluğu 5,5 sm olan digər bir dəmir mıxın uc hissəsi

əyilmişdir (şək. 7). C1 kvadratında 1,4 m dərinlikdən tapılan bu mıxın küpünün enli hissədə diametri 1,2 sm-dir.

Qalatəpənin II qazıntı sahəsindəki D1 kvadratında 0,9-1,3 m dərinlikdən aşkar olunan dəmir əşyanı da metal mismarlar (mıxlar) sırasına aid etmək olar. Onun uzunluğu 5,5 sm, kəsikdə diametri 0,7 sm-dir. Demək olar ki, bütöv haldadır. Yalnız küp hissəsində azca qopuq yeri görünür. Bu əşyanın uc hissəsi nazik, yastı və iskanəşəkillidir (şək. 10).

Dəmir mıxların daşdığı funksiyadan bəhs edərkən, F.İbrahimov göstərir ki, iri və kiçik ölçülü mıxların müəyyən hissəsi, şübhəsiz, əsasən tikinti və onunla əlaqədar təsərrüfatın müəyyən sahələrində ağacları birləşdirmək, bərkitmək üçün işlədilmişdir. Onların bəzilərinin üzərində ağac çürüntüləri qalmışdır. Kiçik ölçülü, baş hissəsi iri, özləri isə qısa olan mıxlardan işlək heyvanları nallamaq üçün istifadə olunmuşdur (12, s. 57, XIII tablo, 15, 16-cı şəkillər). Q.Əhmədov isə qeyd edir ki, Beyləqandan tapılmış müxtəlif ölçüyə və müxtəlif başlığa malik olan mismarlar tikintidə gündəlik işlədilən məhsullar idi. Onlar kəsikdə dairəvi və dördkünc olan formada düzəldilmişdir. Daha böyük başlıqlı (papaqlı) mismarlar qala darvazaları yaxınlığından tapılmışdır (7, s. 53). Dəmir mıxların funksiyası barədə söylənilən bu fikirləri Qalatəpədən tapılan oxşar nümunələrə də şamil etmək olar.

Qalatəpə qazıntıları zamanı metal alətlər sırasında bir neçə dəmir bıçağa da rast gəlinmişdir. Arxeoloji dəlillərə əsaslanaraq orta əsr Şəmkir şəhərinin yüksək keyfiyyətli bıçaq istehsalı ilə şöhrət qazanmasını xüsusi vurğulayan T.Dostiyev qeyd edir ki, bıçaqların istehsalı kütləvi xarakter daşıyırdı. Başlıca kəsici alət olan bıçaqlar polifunksional təyinatla malik idi. Artıq XI-XII əsrlərdə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi nəticəsində bıçaqçılıq müstəqil sənət sahəsinə çevrilmişdir (5, s. 106). Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan orta əsr abidələrinin də (Xaraba Şəhər, Xaraba Gilan, Naxçıvan şəhər yeri, Yurdçu və s.), demək olar ki, hamısından bıçaq nümunələri tapılmışdır. Bu isə onların təsərrüfatda, ovçuluqda, hərbi sənətdə, sənətkarlıqda əvəzəlməz alət olması ilə əlaqədardır (4, s. 81). Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindəki metalışləmə sənətinə xüsusi əsər həsr etmiş F.İbrahimov tədqiqat zamanı bıçaqları ayrı-ayrı əlamətlərinə, quruluşuna, funksiyasına görə qruplara ayırmış, onların geniş təhlilini vermişdir (12, s. 54-55). O, orta əsr məişət əşyalarından və inşaat materiallarından bəhs edərkən yazır: “Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan dəmir məmulatının çox hissəsini bıçaqlar təşkil edir. Təkcə Beyləqan qazıntıları nəticəsində 100-dən artıq bıçaq tapılmışdır” (12, s. 54).

Qalatəpə qazıntılarından tapılan bıçaqlardan birinin kəsər hissəsi düz

olduğu halda, arxa hissəsi bir qədər qabarıq və ya əyridir (şək. 9). Onun uc hissəsi isə iti – şişdir. II qazıntı sahəsinin D1 kvadratında 0,9 m dərinlikdən aşkar edilən bu bıçaq tiyəsinin uzunluğu 10,5 sm-dir. Üzəri qalın pas qatı ilə örtülüdür. Tutacaga yaxın ağac qalığı da diqqəti çəkir. Formasına görə, bu aləti kiçik ölçülü oraq da hesab etmək olar (11, s. 11, XXVIII tablo, 5). Yə-nə həmin kvadratdan və eyni dərinlikdən tapılan dəmir alət də uzunsov (8,5 sm) və ensiz tiyəli kəsərlərə aiddir. Kəsikdən – qopmuş hissəsindən onun bı-çaq olduğunu görmək olar. Ədəbiyyatda belə bıçaqlar “əsgər bıçağı” da ad-landırılır. Demək olar ki, bütöv haldadır. Yalnız küp hissəsinə yaxın kiçik bir hissəsi qopmuş vəziyyətdədir (şək. 8). Onu da qeyd edək ki, həmin yer-dən bütöv halda olan yastı (eni 1 sm) və uzunsov (4,8 sm) bir əşya da tapıl-mışdır. Onun bir ucunda qarmağa bənzər çıxıntı var (şək. 5).

Qalatəpənin II qazıntı sahəsinin C1 kvadratında 1,9-2,0 m dərinlikdə, ocaq ətrafında təsadüf olunmuş bir ədəd dəmir əşya diqqəti cəlb etmişdir. O, uzunluğu 6,3, eni 2 sm olan dəmir təbəqədənədir. Əşya ortadan sınıraq iki yerə bölünüb. Bir üzündə çıxıntı halında diş var. Onun yanında digər bir di-şin də izi bilinir. Güman ki, bu əşya taxtaya və ya dəriyə bərkidilmiş, yaxud da zirehli geyimin bir fraqmenti olmuşdur (şək. 11).

Qalatəpədə 2015-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı aşkar olunan dəmir oraq (sınıraq 3 hissəyə bölünüb) abidənin dəmir məmulatı arasında diqqət çəkən tapıntılardan biridir (11, s. 12, XXVIII tablo, 4). O, qövsvari şəkildədir. Bir tərəfi – dəstəyə bənd edilən yeri kəsikdə oval, uc hissəsi isə enli (3 sm) və yastı şəkildədir. Üzəri, o cümlədən kəsər hissəsi qalın pas qatı ilə örtülüb. Kəsər hissənin uzunluğu 16, arxa – əks tərəfinin uzunluğu isə 19,5 sm-dir. Biçin aləti əsasən iki böyük hissəyə bölünüb, ortadan kiçik bir parça qopub (şək. 13). Tam halda bərpa oluna bilir. Metal nümunələri arasında dəmir hal-qalara da təsadüf olunur (şək. 14, 16).

Yuxarıdakı təsvirdən görüldüyü kimi, Qalatəpə qazıntıları zamanı ki-çik bir sahədən – eyni kvadrat (D1) və dərinlikdən (0,9-1,3 m) müxtəlif funksiyalı 5 ədəd dəmir əşyanın (mıx, bıçaq, oraq və s.) tapılması maraqlı do-ğuran məqamlardan biridir.

Qalatəpənin orta əsr metal məmulatı arasında bir ədəd dəmir ox ucu da var (10, s. 12, XXVIII tablo, 6). Onun sulğunc hissəsi qopub, pəri haça-lanmış, çəngəlvari formadadır. Pərinin ucları sınıb. (şək. 15). Bu tapıntı monqol yürüşləri dövrünü əks etdirən təbəqədən əldə edilmişdir. Yazılı mənbələrdə “düşahə” adlandırılan bu tip ox ucluqları Beyləqan, Şəmkir şə-hər yerinin arxeoloji qazıntılarından yaxşı məlumdur (13, s. 168-169; 14, s.

78, III tablo, 12).

Qalatəpənin dəmir məmulatı ilə müqayisədə mis və tuncdan olan nümunələr azdır. II qazıntı sahəsinin C1 kvadratında aparılan qazıntı işləri zamanı tuncdan hazırlanmış üç ədəd əşyaya rast gəlinmişdir: düymə, üzük və naməlum əşyanın bir hissəsi. 1,2-1,3 m dərinlikdən əldə edilən tunc düymənin diametri 1,8 sm-dir (şək. 18). Onun bir üzəri batıqdır. Ortasında deşik var. Yastı olan alt tərəfində iki ədəd kiçik mıx şəkilli çıxıntı var. Düymənin bu çıxıntılar vasitəsilə parçaya və ya dəriyə bərkidildiyini güman etmək olar. Həmin kvadratda 1,9-2,0 m dərinlikdən – ocaq yerinin ətrafından tapılan üzük kiçik ölçülü olub (diam. 1,9 sm) nəfis şəkildə hazırlanmışdır (10, s. 12, XXIX tablo, 11-12). O, içəri tərəfi yastı, üst tərəfi qabarıq olan tunc məftildəndir. Qaş hissəsi uzunsov oval şəkillidir (şək. 20). Xatırladaq ki, 2013-cü ildə Qalatəpənin II qazıntı sahəsində, A1 kvadratından da bir ədəd tunc üzük tapılmışdır (şək. 21). Diametri 1,7 sm olan bu üzüyün qaş hissəsi uzunsov dördbucaqlı şəklindədir. Yuxarıda qeyd olunan ocaq yerinin ətrafından tapılan digər bir tunc əşyanın funksiyası isə məlum deyil. Bu tunc əşya (qırığı) nazik tunc təbəqədən yastı şəkildə hazırlanıb, içərisi boşdur (şək. 17). O, bıçaq və ya xəncər qınının uc hissəsini xatırladır. İçərisinə yumru şəkilli füzə daş oturdulmuş tunc təbəqədən ibarət bəzək əşyası da diqqəti cəlb edir. Ehtimal ki, o qaşlı üzüyün və ya sırğanın qırığıdır (şək. 19).

Təsvir olunan əşyalarla yanaşı, Qalatəpədə mis sikkələrə də təsadüf olunmuşdur (9, s. 4; 10, s.7). Onlardan biri oval şəkilli olub, diametri 1,8-2,0 sm olub bir üzündə atlı döyüşçü, digər üzündə isə ərəb qrafikalı yazı var (şək. 22). Belə təsvirli sikkələr XII əsrin sonu - XIII əsrin əvvəllərində Konya Səlcuq sultanlarının (məsələn, II Süleymanın) adına kəsilmişdir.

Beləliklə, Qalatəpə şəhər yerindən aşkar olunan metal məmulatının müqayisli təhlili göstərir ki, şəhərdə metalışləməyə aid sənət sahələri arasında dəmirçilik daha geniş yayılmışdır. Dəmirçilər müxtəlif təyinatlı məhsullar hazırlayıb, əhalini təsərrüfat və məişət üçün zəruri olan mallarla, xüsusilə əmək alətləri ilə təmin edirdilər. Tunc və misdən isə daha çox zinət əşyaları düzəldilir, sikkə zərb olunurdu.

Ədəbiyyat:

1. Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний. Пер. с араб. яз. акад. АН Азербайджана З.М.Бунятова. Баку, 1981, 84 с.
2. Страбон. География в 17 книгах. Пер., статья и коммент Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 1964, 944 с.

3. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.
4. Bəşirov R.y. Naxçıvanın orta əsrlər metalışləmə sənəti (IX-XVII əsrlər). Bakı: Nafta-Press, 2015, 232 s.
5. Dostiyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (XI-XIII əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm və Təhsil, 2016, 200 s.
6. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi və Azərbaycanın şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti /Antik və Orta əsr Azərbaycan şəhərləri: Arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Bakı, 2012, s. 262-292.
7. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979, 198 s.
8. Əliyev T., Babayev F., Əliyeva G., Əliyev V. Mil-Qarabağ ekspedisiyası Qalatəpə dəstəsinin 2015-2016-cı illərdə apardığı çöl tədqiqatları / Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar. Bakı, 2017, s.225-233.
9. Əliyev T., Babayev F., Hüseynova G., Əliyev V. Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası II dəstəsinin 2009-cu ildə Qalatəpədə (Ağcabədi) apardığı tədqiqatların hesabatı. AMEA AE İnstitutunun Elmi Arxivi, H-675, 58 s.
10. Əliyev T., Babayev F., Hüseynova G., Əliyev V. Mil-Qarabağ ekspedisiyası II dəstəsinin 2014-cü ildə Qalatəpə şəhər yerində (Ağcabədi) apardığı tədqiqatların hesabatı. AMEA AE İnstitutunun Elmi Arxivi, H-811, 64 s.
11. Əliyev T., Babayev F., Əliyev V. Mil-Qarabağ ekspedisiyası II dəstəsinin 2015-ci ildə Qalatəpə şəhər yerində (Ağcabədi) apardığı tədqiqatların hesabatı. AMEA AE İnstitutunun Elmi Arxivi, H-842, 90 s.
12. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (XI-XIII əsrlər) Bakı: Elm, 1988, 176 s.
13. Əhmədov S.Ə. Azərbaycan silahları IX-XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı. Bakı, 2017, 538 s.
14. Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış ox ucluqları // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2013, №1, s.76-84.

Summary

About medieval metal products of Galatepe town

Vusal Aliyev

One of the monuments, attracted extensive archeological investigation in recent years, is the ancient and medieval town of Galatepe. The monument is located in Lower Karabakh, in the territory of Aghjabedy district. At the end of the XIX century E. Resler, and in the XX century A. Alekbarov and F. Osmanov carried out a survey on the monument.

Systematic archeological excavations began in Galatepe in 2008 and continued for the next 10 years. There was discovered a rich cultural layer of the Middle Ages – IX-XIII centuries during the research on the upper floor of the monument: constructions made of mudbrick and burnt bricks, also remains of fortified walls, tandyr, household wells, samples of stone, ceramics, metal and glass.

Metal products from the Middle Ages layer of Galatepe are divided into two groups – products of iron and bronze. Items made of iron, basically, consist of tools of labor (knives, sickles, etc.). More decorative items (rings, buttons, etc.) made of bronze material. In addition, there are also a few copper coins among the metal products.

Nails are often found in Galatepe as an iron building material. They differ in size and shape. Some of them have remnants of wood. They were widely distributed in the economy and construction. As well as in other medieval settlements of Azerbaijan (Beylagan, Shamkir, etc.), in Galatape were also found several samples of iron knives. Among the iron tools, there is also an convex sickle. As a model of the weapon there was found an iron arrowhead.

A comparative analysis of metal products in Galatape shows that blacksmithing was more developed than the rest metallurgy crafts. Blacksmiths provided residents with essential goods and, in particular, tools. The bronze and copper served as raw materials for the jewelry and coin.

Keywords: Galatepe town, Middle Ages, craft, construction art, blacksmithing

Резюме

О средневековых металлических изделиях города Галатепе

Вюсал Алиев

Одним из памятников, привлеченных к обширным археологическим исследованиям в последние годы, является античное и средневековое городское поселение Галатепе. Памятник находится в Нижнем Карабахе, на территории Агджабеди́нского района. В конце XIX века Э. Реслер, а в XX веке А. Алекбаров и Ф. Османов вели изыскательские работы над памятником.

Систематические археологические раскопки начались в Галатепе в 2008 году и продолжались в течение следующих 10 лет. В ходе исследований на верхнем этаже памятника был обнаружен богатый культурный слой средневековья – IX–XIII веков: было вскрыто постройки из сырцового и обожженного кирпича, в том числе остатки крепостных стен, тандыров и хозяйственных колодцев, найдены образцы камня, керамики, металла и стекла.

Металлические изделия из средневекового слоя Галатепе делятся на две группы – изделия из железа и бронзы. Предметы из железа, в основном, состоят из орудий труда (ножи, серпы и др.). Более декоративные предметы (кольца, пуговицы и т.д.) относятся к изделиям из бронзы. Кроме того, в линейку металлических изделий можно добавить несколько медных монет.

В Галатепе часто встречаются гвозди в качестве железного строительного материала. Они отличаются по размеру и форме. Некоторые из них имеют при себе остатки древесины. Они были широко распространены в хозяйстве и строительстве. Как и в других средневековых поселениях Азербайджана (Бейлаган, Шамкир и др.), в Галатепе также обнаружены образцы нескольких видов железных ножей. Среди инструментов из железа есть также дугообразный серп. В качестве образца оружия был найден железный наконечник стрелы.

Сравнительный анализ металлических изделий в Галатепе показывает, что среди ремесел металлургии в этом послении, кузнечество было развито больше остальных. Кузнецы снабжали жителей необходимыми товарами и в частности, инструментами. А из бронзы и меди изготавливались украшения и чеканилась монета.

Ключевые слова: городище Галатепе, средневековье, ремесло, строительное искусство, кузнечество





8



9



10



11



12



13



14



15



16



17



18



19



20



20



21

